

MARZENA SZMYT
Poznań

**ZE STUDIÓW NAD POGRANICZEM KULTUROWYM
EUROPY ZACHODNIEJ I WSCHODNIEJ
W DOBIE WCZESNOAGRARNEJ
(NA PRZYKŁADZIE III TYS. PRZED CHR.)**

POGRANICZE EUROPY ZACHODNIEJ I WSCHODNIEJ
W SENSIE PRZESTRZENNYM I KULTUROWYM

Z punktu widzenia fizjografii naszego kontynentu granica między obiema częściami Europy przebiega mniej więcej linią Dniestru/Prutu i Bugu po Zalew Wiślany¹. W przybliżeniu wzdłuż owej granicy fizjograficznej przebiegała przez długie odcinki pradziejów nader istotna granica kulturowa, oddzielająca dwa odrębne kręgi kulturowe: wschodnioeuropejski oraz zachodnioeuropejski. *Limes* ów określany jest mianem bugo-dniestrzańskiego². Jego początki przypadają jeszcze na środkową epokę kamienia, lecz pełne jego ukształtowanie nastąpiło w młodszej epoce kamienia. Nie oznacza to, iż nie dochodziło do kontaktów społeczności reprezentujących obydwie wspomniane kręgi kulturowe. Migracje, zapożyczenia, przepływ idei i inne formy kontaktów kulturowych miały miejsce cały czas, bowiem przestrzeń fizyczna wypełniana była licznymi formami aktywizmu zamieszkujących ją ludzi. Kontakty owe są rejestrowane głównie na szerokich obszarach leżących po obu stronach *limesu* bugo-dniestrzańskiego, od dorzecza Wisły na zachodzie po linię Dniepru na wschodzie³. W takim właśnie sensie przestrzennym używam w niniejszej pracy pojęcia tytułowego pogranicza.

¹ J. Kondracki, *Regionalizacja fizycznogeograficzna*, w: *Europa Wschodnia, Azja Północna i Środkowa, Zakaukazie*, Warszawa 1997, s. 35-37.

² A. Koško, M. Szmyt, *Problem wschodniej rubieży kultur neolitycznych Niżu Środkowo-europejskiego: VI-III tys. BC*, w: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota dziedzictwa kulturowego ziem Białorusi i Polski*, Warszawa 2004, s. 80-98; J. Czebreszuk, *Z zachodu na wschód i ze wschodu na zachód: kultury pucharowe i ugrupowania leśno-wschodnioeuropejskie na przelomie epok neolitu i brązu*, w: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota...*, s. 119-136, tam starsza literatura.

³ Por. np. studia zebrane w tomach: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota...*; M. Dębiec, M. Wołoszyn (red.), *U źródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych/Frühzeit Ostmitteleuropas: das polnisch-ukrainische Grenzgebiet aus archäologische Perspektive*, Rzeszów 2007, tam starsza literatura.

Z kolei III tys. przed Chr. to z kilku powodów okres szczególnie w dziejach społeczności zamieszkujących wspomniane tereny. W trakcie tego właśnie tysiąclecia wyznaczana jest granica między młodszą epoką kamienia (neolitem, czy też jego końcową częścią – eneolitem) a epoką brązu. Przede wszystkim jednak jest to etap zdynamizowania wzajemnych kontaktów społeczności pogranicza. Pojawiają się wówczas liczne innowacje, zmieniające różne sfery życia ludzi – od wierzeń, przez organizację społeczną i formy gospodarki żywnościowej po nowe rozwiązania techniczne⁴. Efektem przeobrażeń społeczno-kulturowych jest ukształtowanie się finalnie (u schyłku III tys. przed Chr.) krajobrazu kulturowego pogranicza, który diametralnie różnił się od stanu wyjściowego z początków omawianego odcinka czasu.

Zasadnicze źródła owych przeobrażeń, których charakter i przebieg będziemy śledzić w dalszych częściach niniejszego opracowania, były usytuowane poza terenem pogranicza, w rejonie anatolijsko-egejskim. Centra wtórne, o dużej sile promieniowania, ukształtowały się na Bałkanach, w Kotlinie Karpackiej i w strefie Kaukazu⁵. Dochodziło tam do aktywnej absorpcji nowych wzorców kulturowych, ich transformacji i rozprzestrzeniania na otaczających terenach.

NA STYKU WIELU ŚWIATÓW

Spoločności zamieszkujące omawiany obszar w początkach III tys. przed Chr. reprezentowały skrajnie różne systemy kulturowe, o rozmaitych typach organizacji społecznej i osadnictwa, o odmiennych strukturach światopoglądowych i typach gospodarki. Z tego ostatniego punktu widzenia wyodrębnić można wysoko rozwinięte i ustabilizowane społeczności wczesnorolnicze, ugrupowania typu quasi-pasterskiego, a także bardziej lub mniej wyspecjalizowane społeczności zbieracko-łowicze. We wschodniej części pogranicza wspomniane tu różne typy gospodarki związane były zasadniczo z odmiennymi strefami ekologicznymi: społeczności z bardziej lub mniej stabilnym osadnictwem i rozwiniętą gospodarką wczesnorolniczą (opartą na uprawie roślin i chowie zwierząt) zasiedlały przede wszystkim lasostep, grupy typu quasi-pasterskiego – step, a ludność zbieracko-łowicza – niektóre części strefy leśnej. W zachodniej części pogranicza tylko niektóre społeczności związane były z wyrazistymi niszami ekologicznymi. I tak np. ugrupowania najbardziej ustabilizowane pod względem osadnictwa zamieszkiwały

⁴ Zob. np. ogólny zarys przemian w: J. Kruk, S. Milisauskas, *Rozkwit i upadek społeczeństw rolniczych neolitu*, Kraków 1999 oraz S. Kadrow, *U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej*, Kraków 2001.

⁵ Np. J. Śliwa (red.), *Stary i nowy świat. Od „rewolucji” neolitycznej do podbojów Aleksandra Wielkiego. Wielka Historia Świata*, t. 2, Kraków 2005.

południowopolskie wyżyny lessowe⁶. Pozostałe określić można jako „wszędobylskie”, choć w ich rozprzestrzenieniu zaznaczają się pewne prawidłowości⁷.

Warto podkreślić, iż tak daleko idące zróżnicowanie społeczności zasiedlających teren pogranicza sprzyjało kształtowaniu się odrębnych „światów”, w małym zakresie przenikalnych dla siebie nawzajem. W III tys. przed Chr. owa przenikalność zdaje się wzrastać, co obserwujemy w postaci przeobrażeń zachodzących w obrębie nawet bardzo dotąd zamkniętych grup ludności, np. zbieracko-łowieckiej nad Bałtykiem lub w głębi wschodnioeuropejskich lasów.

Oto główne ugrupowania, których przemiany będziemy śledzić.

W skali Europy Wschodniej społeczności **kultury trypolskiej** mogą być określone jako neolityczny „typ idealny”, przeszczepiający w strefę lasostepu pełne spektrum wzorców zachowań społeczno-gospodarczych, ukształtowanych w środowisku bałkańskiego neolitu i eneolitu⁸. Jej początki sięgały połowy VI tys. przed Chr.⁹, lecz apogeum świetności tej kultury przypadało na okres od początków V po połowę IV tys. przed Chr., kiedy to jej struktury osadnicze w pewnych regionach osiągały gigantyczne rozmiary¹⁰. Zaawansowany poziom organizacji społecznej i technologii, a także różnorodność i bogactwo wyposażenia materialnego oraz świata symboliki nie znajdują analogii w tym czasie ani w Europie Środkowej, ani w Europie Wschodniej. Kulturę trypolską należy raczej traktować jako północną ekspozyturę cywilizacji bałkańsko-anatolijskiej.

Z kolei **kultura pucharów lejkowatych** jest jednostką genetycznie wywodzącą się z obszarów Niżu Środkowoeuropejskiego, której początki sięgają połowy V tys. przed Chr.¹¹. W dorzeczu Wisły zdominowała krajobraz kulturowy w IV tys. przed Chr. Struktury osadnicze jej ludności cechuje silne zróżnicowanie: z jednej strony w niektórych regionach (głównie na wyżynach lessowych) funkcjonowały stabilne mikroregiony, w których centralną pozycję zajmowały duże „centralne” osiedla¹²; z drugiej strony, zwłaszcza w strefie Niżu Środkowoeuropejskiego, osadnictwo oparte było na sieci mniejszych osiedli i obozowisk¹³. Wspólny wydaje się być

⁶ J. Kruk, S. Milisauskas, *op. cit.*, s. 124-146.

⁷ Szerzej na ten temat por. J. Kruk, S. Milisauskas, *op. cit.*; M. Szmyt, *Spoleczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań 1996, s. 110-123.

⁸ Zob. np. M. Gimbutas, *The Civilization of the Goddess. The World of Old Europe*, San Francisco 1991, s. 101-111; M. Videjko, N. Burdo (red.), *Encyklopedia tripilskoj civilizacii*, t. 1, Kyiv 2004.

⁹ M. Videjko, *Absolute datuvannia tripils'koj kultury*, w: M. Videjko, N. Burdo (red.), *op. cit.*, s. 96.

¹⁰ V. Kruc, „Osiedla-giganty” oraz niektóre problemy demograficzne kultury trypolskiej, *Archeologia Polski*, 1993, t. XXXIX, z. 1-2, s. 7-30.

¹¹ S. Rzepecki, *Spoleczności środkowoneolitycznej kultury pucharów lejkowatych na Kujawach*, Poznań 2004, tam starsza literatura.

¹² Por. J. Kruk, S. Milisauskas, *op. cit.*, s. 124-135.

¹³ Por. A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *Kujawy w pradziejach i starożytności*, Inowrocław - Poznań 2002, s. 30-54.

system gospodarczy, oparty na uprawie zbóż oraz przydomowym chowie stad zwierząt, wykorzystujący szerokoprzestrzenną żarową trzebież lasów, co doprowadzało do bardzo silnych przekształceń środowiska naturalnego.

Geneza **kultury amfor kulistych** wiąże się z ludnością zamieszkującą Niż Środkowoeuropejski w I połowie IV tys. przed Chr.¹⁴. Społeczności tej kultury opierały swój byt na chowie zwierząt, kultywowały jednak także uprawę roli. Podstawę jej organizacji społecznej stanowiły niewielkie grupy rodzinne¹⁵. Kilka takich grup połączonych więzami pokrewieństwa przemieszczało się w obrębie określonego terytorium, którego centralnym punktem były budowane ze sporym wysiłkiem grobowce kamienne. W niektórych rejonach jednostki te tworzyły bardziej lub mniej długotrwałe grupy regionalne.

Społeczności wykorzystujące strefę **stepu wschodnioeuropejskiego** charakteryzowały, ogólnie rzecz biorąc, przeobrażenia wiodące finalnie (jednakże dopiero na przełomie II i I tys. przed Chr.) do uformowania się strategii pasterskiego nomadyzmu¹⁶. W omawianym tu okresie w strefie stepów mamy do czynienia najpierw z różnorodnością stosowanych rozwiązań, a następnie z redukcją ich liczby, co prowadziło do form quasi-pastoralnych¹⁷. Według taksonomii archeologicznej w III tys. przed Chr. były to społeczności określane jako „prejamowe” oraz ludność kultury jamowej.

Termin **prejamowe** stosuję tu do określenia późnych struktur eneolitu stepowego¹⁸. W ich skład wchodzi zróżnicowane kulturowo ugrupowania, poznawane najczęściej na podstawie cmentarzysk, stąd też ich specyfika definiowana jest głównie na podstawie odmienności w sferze obrzędowości sepulkralnej. Odnajdujemy wśród nich także i takie, które mają charakter heterogeniczny, objawiający się w formie syntezy różnych tradycji kulturowych: bałkańsko-dunajskich, trypolskich, stepowych, kaukaskich i środkowoeuropejskich.

O specyfice osadniczo-gospodarczej społeczności **kultury jamowej**¹⁹ decydował jej mobilny tryb życia, związany z półwędrownym wypasem stad zwierząt (bydła, owiec i kóz, koni). Trwałymi znakami na mapie owych wędrówek były

¹⁴ M. Szmyt, *op. cit.*, s. 271-275, tam starsza literatura.

¹⁵ M. Szmyt, *Kugelamphoren-Gemeinschaften in Mittel- und Osteuropa: Siedlungsstrukturen und soziale Fragen*, w: J. Müller (Hrsg.), *Vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit: Muster sozialen Wandels?* Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, t. 90, Bonn 2002, s. 195-234.

¹⁶ A. Koško, V.I. Klochko, *Nomadism and Pastoralism – an Outline Programme for a Discussion*, w: A. Koško (ed.) *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000-1650 BC. Baltic-Pontic Studies*, t. 2, Poznań 1994, s. 1-4.

¹⁷ Propozycja terminologiczna A. Koško i V.I. Klochko, *op. cit.*, s. 4.

¹⁸ Y.Y. Rassamakin, *The Main Directions of the Development of Early Pastoral Societies of Northern Pontic Zone: 4500-2450 BC (Pre-Yamnaya cultures and Yamnaya culture)*, w: A. Koško (red.) *Nomadism and Pastoralism...*, s. 29-70.

¹⁹ Por. np. O.G. Šapošnikova, *Jamnaja kulturno-istorijskaja obnost*, w: *Archeologija USSR*. Kiev 1985, s. 336-352.

tysiące kurhanów, rozrzuconych na stepach kaspijsko-czarnomorskich, podczas gdy, bardziej stabilne osiedla funkcjonowały tylko w niektórych miejscach.

Krąg kultur z ceramiką sznurową funkcjonował w Europie Środkowej w okresie od początków III tys. przed Chr. po schyłek tego tysiąclecia, a w Europie Wschodniej aż po połowę II tys. przed Chr.²⁰ Charakterystyka społeczno-gospodarcza ludności, która pozostawiła te zabytki, jest skomplikowana, gdyż przyjąć musimy różne formy jej funkcjonowania, zmieniające się w zależności od czasu i przestrzeni (wymiar regionalny). Stosunkowo jednolicie można ocenić jedynie najstarszy etap rozwoju kręgu „sznurowego”, który związany był z niewielkimi grupami ludzi, przemieszczającymi się po rozległych obszarach Europy Środkowej i częściowo Wschodniej (górne Naddniestrze). Gospodarkę ich charakteryzował zapewne półwędrowny chów zwierząt²¹. Geneza tego etapu jest wciąż przedmiotem dyskusji, lecz dysponujemy źródłami, wskazującymi na udział w niej zarówno części starszych populacji środkowoeuropejskich, jak i – zapewne nielicznych – przybyszy ze stepów wschodnioeuropejskich, reprezentujących horyzont prejamowy²².

Dwie kolejne struktury związane są ze strefą leśną i zaliczane do ugrupowań paraneolitycznych (subneolitycznych). Ludność **kultury narwskiej**²³ na południowo-wschodnich pobrzeżach Bałtyku prowadziła wyspecjalizowaną gospodarkę przyswajającą (bazującą głównie na rybołówstwie, ewentualnie także na polowaniu na ssaki morskie, np. fok). Trwała baza żywnościowa umożliwiała w niektórych mikroregionach stabilizację osadniczą.

Natomiast dla zamieszkujących wewnątrz strefy leśnej społeczności **kultury niemeńskiej**²⁴, podobnie zresztą jak innych, nieomawianych tu, jednostek wyodrębnianych w tej części Europy Wschodniej, typowe były strategie oparte na niewyspecjalizowanej gospodarce przyswajającej, w której podstawą utrzymania się poszczególnych grup ludzkich było zbieractwo, łowiectwo i rybołówstwo. Zasadnicze elementy tejże strategii pochodzą jeszcze z okresu mezolitu i wszelkie zmiany w zakresie instrumentarium (narzędzia, broń, ceramika) nie doprowadziły do istotnych jej przeobrażeń.

²⁰ M. Buchvaldek, C. Strahm (red.) *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, *Praehistorica*, t. 19, Praha 1992, s. 321-327; M. Furholt, *Die absolutchronologische Datierung der Schnurkeramik in Mitteleuropa und Südkandinavien*, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie*, t. 101, Bonn 2003.

²¹ Np. J. Kruk, S. Milisauskas, *op. cit.*, s. 216-227, tam starsza literatura.

²² A. Koško, *From research into the issue of the developmental dependencies of the Corded Ware Culture and Yamnaya Culture*, w: S. Kadrow (red.), *A Turning of Ages/Im Wandel der Zeiten. Jubilee Book Dedicated to Professor Jan Machnik on His 70th Anniversary*, Kraków 2000, s. 337-346; A. Cofta-Broniewska, A. Koško, *op. cit.*, s. 55-56, tam starsza literatura.

²³ Np. R. Rimantiene, *The Neolithic of the Eastern Baltic*, „*Journal of World Prehistory*”, 1992, nr 6 (1), s. 97-143.

²⁴ Np. M. M. Čarniauski, U.F. Isajenka, *Njomanskaja kultura*, w: *Archeologija Belarusi*, t. 1. *Kamenny i bronzavy vjaki*, Minsk 1997, s. 145-170.

PODSTAWOWE CECHY PRZEOBRAŹEŃ KULTUROWYCH W III TYS.
PRZED CHR. NA OBSZARZE POGRANICZA

Od początku III tys. przed Chr. na silnie dotąd zróżnicowanym obszarze pogranicza wywierają piętno zjawiska o wymiarze szerokoprzestrzennym, interregionalnym. Polegały one na szerzeniu się nowych idei i wzorców kulturowych, tak wskutek przemieszczeń ludnościowych, jak i w wyniku innych typów kontaktów kulturowych. Procesy zasadniczych transformacji nabrały – w stosunku do wcześniejszych etapów dziejów pogranicza – szybszego tempa i objęły praktycznie wszystkie ugrupowania kulturowe. Efektem ich było całkowite przekształcenie krajobrazu kulturowego badanego obszaru. Do najistotniejszych należały: procesy destrukcji kultury trypońskiej i kultury pucharów lejkowatych, wschodnioeuropejskie migracje ludności kultury amfor kulistych, dalekosiężne rozprzestrzenianie się cech społeczności stepowych, jak również wzorców związanych z kręgiem kultury ceramiki sznurowej oraz z kulturą niemeńską. Choć liczba luk źródłowych jest wciąż znaczna, to jednak posiadana obecnie wiedza pozwala na zarysowanie przebiegu owych procesów transformacji i ich podstawowych punktów zwrotnych, co prezentują cztery przedstawione dalej odsłony czasowe.

POGRANICZE OK. 3100-2900 PRZED CHR.

Przełom IV i III tys. przed Chr. znamionowały dalekosiężne przemieszczenia ludnościowe: ekspansja społeczności kultury amfor kulistych oraz infiltracje ludów stepowych, a w mniejszym stopniu także leśnych. Przemieszczenia te miały różny charakter i różną intensywność, razem jednakże wywarły decydujący wpływ na przeobrażenia kulturowe na obszarze pogranicza w omawianym czasie. Nie byłyby one możliwe, bądź też ich dalekosiężne skutki byłyby inne, gdyby nie zachodząca równoległe marginalizacja dwóch dominujących dotąd w strefie pogranicza systemów kulturowych: kultury pucharów lejkowatych oraz kultury trypońskiej. Choć grupy ludności obu kultur istniały dalej, a ich struktury osadnicze – w zmienionej postaci – funkcjonowały, to jednak ich prężność znacznie osłabła, a ekstensywne systemy gospodarcze traciły wydolność. Nie zmieniła tego nawet zapoczątkowana wcześniej (w drugiej połowie IV tys. przed Chr.) recepcja nowych wzorców kulturowych, transmitowanych na północ i północny wschód przez społeczności kultury badeńskiej, wywodzące się w Kotliny Karpackiej. Podtrzymywane wciąż kontakty z tym regionem czytelne są tak na wyżynach lessowych w dorzeczu górnej Wisły, jak i w niżowych centrach kultury pucharów lejkowatych (na Kujawach i w Wielkopolsce), a także w lasostepowych ugrupowaniach późnej kultury trypońskiej²⁵. O ile jednak w przypadku kultury pucharów lejkowatych więzi te

²⁵ Zob. M. Furholt, M. Szmyt, A. Zastawny (red.), *The Baden and the Outside World*, Kiel-Poznań-Kraków 2008, w druku, tam starsza literatura.

doprowadziły do uformowania nowych jakości – struktur o bardziej (np. Bronocice) lub mniej (grupa radziejowska i mrowińska) wyraźnie synkretycznym charakterze, o tyle dla społeczności kultury trypolskiej miały one mniejsze znaczenie. W przypadku tej ostatniej procesy dyferencjacji społeczno-gospodarczej osiągnęły znacznie wyższy stopień, a wzajemne powiązania poszczególnych grup w późnym etapie rozwoju były – w stosunku do poprzednich okresów – słabsze²⁶. Równoważyły je, a niekiedy wręcz przeważały, kontakty ze światem zewnętrznym, głównie z ugrupowaniami stepowymi, a także ze społecznościami Kotliny Karpackiej i dorzecza Wisły.

W dalszych dziejach niewralgiczną rolę odgrywa teren Wołynia. W omawianym okresie w jego zachodniej części utrzymywały się enklawy osadnictwa kultury pucharów lejkowatych (np. Zimne²⁷). Funkcjonowały też sieci osadnicze kultury trypolskiej, na zachodzie typu Listwin, a na wschodnim Wołyniu – typu Gorodsk²⁸. Pomimo to najpewniej przez właśnie te obszary następowała infiltracja ziem dorzecza Wisły przez niewielkie grupki ludności stepowej, związanej z tzw. horyzontem prejamowym²⁹. Nieliczne i łatwo przemieszczające się gromady tej ludności, zaliczanej do ugrupowań quasi-pasterskich, łatwo też wchłaniające inne (w tym środkowoeuropejskie) wzorce kultury, pozostawiły po sobie skromne liczbowo, lecz nader wyraziste ślady. Stały się także katalizatorem w przeobrażeniach, których finałem było ukształtowanie się kultury ceramiki sznurowej.

Proces genezy tej ostatniej, tj. długoczasowych transformacji kulturowych, których zaczynem był kryzys, w jaki wpadły społeczności kultury pucharów lejkowatych, a efektem stało się uformowanie zupełnie nowego systemu kulturowego, został w sposób najpełniejszy przedstawiony na przykładzie południowopolskich wyżyn lessowych³⁰ i Kujaw³¹. Mówiąc skrótowo, impulsem do jej genezy było zetknięcie się dwóch zupełnie różnych społeczności: nielicznych, lecz ruchliwych gromad ludności wywodzącej się ze stepów oraz silnie zdyferencjonowanych grup ludności kultury pucharów lejkowatych. Swoista pętla, w którą dostały się te ostatnie, polegała na niemożliwości pogodzenia tradycyjnych form organizacji społecznej, ideologii oraz gospodarki z ograniczeniami stwarzanymi przez silnie

²⁶ Zob. A. Koško (red.), *The Western Border Area of the Tripolye Culture, Baltic-Pontic Studies*, t. 9, Poznań 2000.

²⁷ A. Bronicki, S. Kadrow, A. Zakościelna, *Radiocarbon Dating of the Neolithic Settlement in Zimne, Volhynia, in Light of the Chronology of the Lublin-Volhynia Culture and the South-Eastern Group of the Funnel Beaker Culture*, w: A. Koško (red.), *The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dnieper in 4000-1000 BC, Baltic-Pontic Studies*, t. 12, Poznań 2003, s. 22-66.

²⁸ V.A. Kruts, S.M. Ryzhov, *Tripolye Culture in Volhynia (Gorodsk-Volhynian Group)*, w: A. Koško (red.), *The Western...*, s. 86-110.

²⁹ A. Koško, *From research...*, s. 337-346.

³⁰ J. Kruk, *Rozwój społeczno-gospodarczy i zmiany środowiska przyrodniczego wyżyn lessowych w neolicie (4600-1600 BC)*, „Sprawozdania Archeologiczne”, 1993, t. 45, s. 7-17.

³¹ J. Czebreszuk, *Społeczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 235-236.

zantropogenizowane środowisko naturalne. Wymusiło to zmianę polegającą na wyodrębnieniu się grup rolników oraz hodowców, zajmujących się chowem zwierząt. Ci ostatni, operujący na oddalonych od osiedli terenach, stawali się coraz bardziej samodzielni, a pojawienie się obcych gromad hodowców stało się katalizatorem przyspieszającym ów proces separacji³².

Nowo powstała forma kultury szybko zaznaczyła swoją obecność na obszarze całego pogranicza. Jej rozprzestrzenienie się było wynikiem różnych procesów kulturowych. Istniały rejony, do których ludność kultury ceramiki sznurowej docierała w wyniku migracji, na innych bez wątpienia dochodziło do akulturacji, jednakże na znacznie większym terytorium rozprzestrzeniały się tylko pewne cechy omawianej kultury, zapewne adaptowane przez lokalne społeczności i przez nie przetwarzane.

Nieco wcześniej na obszarze pogranicza pojawiła się ludność kultury amfor kulistych, której rozprzestrzenianie się, drogą zarówno migracji, jak i akulturacji, następowało od schyłku IV tys. przed Chr. Na wschód od Bugu mamy do czynienia zarówno ze śladami osadnictwa ludności migrującej z dorzecza Wisły, jak i ze źródłami tylko nawiązującymi pewnymi swymi cechami do szeroko rozumianej tradycji kultury amfor kulistych³³. Te pierwsze zidentyfikować można wyłącznie w strefie lasostepu i części strefy leśnej, natomiast źródła o cechach synkretycznych mają szerszą dyspersję, obejmującą zasadniczo wszystkie strefy ekologiczne Europy Wschodniej. Należy podkreślić, iż są one efektami serii wielokierunkowych i różnoczasowych przesunięć ludnościowych, nie zaś jednej „fali” migracji na wschód. Ową serię translokacji trudno jest w tej chwili zrekonstruować w zadowalająco pełny sposób. Jednakże nie ulega wątpliwości, że odrębne procesy doprowadziły do pojawienia się ludności kultury amfor kulistych ok. 3000-2950 przed Chr. na Wołyniu, a stąd następnie na Podolu i Wyżynie Mołdawskiej, po ok. 2850 przed Chr. w rejonie nadbałtyckim oraz po 2900 (?) przed Chr. w środkowym pasie strefy leśnej. Wołyń i Podole były z kolei punktem wyjścia dla niewielkich grup ludności omawianej kultury, które – włączone w bardziej skomplikowane pod względem kulturowym (niejednoznaczne) struktury organizacyjne – brały udział w penetrowaniu zachodniej połąci stepów nadczarnomorskich.

Strefa lasostepu wraz z przyległą rubieżą lasów, a ściślej Wołyń i Podole oraz Wyżyna Mołdawska, stanowiły obszar wykorzystywany przez ludność kultury amfor kulistych z największą intensywnością w skali Europy Wschodniej. Tutaj także funkcjonowały w sposób najpełniejszy „klasyczne” (przeniesione z dorzecza Wisły) reguły organizacji społecznej i gospodarki społecznej omawianej kultury. Jej osadnictwo stworzyło tu stosunkowo trwałe struktury.

³² J. Kruk, S. Milisauskas, *op. cit.*, s. 263-267.

³³ M. Szmyt, *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe, Baltic-Pontic Studies*, t. 8, Poznań 1999.

Aby skomplikować i tak niełatwy do interpretacji obraz dodajmy, iż w tym samym czasie aktywizują się społeczności kultury niemeńskiej, które podejmują penetracje terenów dorzecza Wisły, co sporadycznie czyniły zresztą już wcześniej³⁴.

POGRANICZE OK. 2700-2600 PRZED CHR.

Po 2800 przed Chr. stabilizuje się osadnictwo kultury amfor kulistych na terenie Wołynia i Podola. Uformowane tu struktury osadnicze mają generalnie charakter podobny do tego, co znane jest z terenów dorzecza Wisły. Dość szybko narastają jednak odmienności w kulturze materialnej, szczególnie wyraźnie zaznaczające się na Podolu. Symptomy te pozwalają na wyodrębnienie grupy wschodniej omawianej kultury, a w jej obrębie 3 podgrup: wołyńskiej, podolskiej i najpóźniejszej (zapoczątkowanej ok. 2700 przed Chr.) sereckiej (mołdawskiej)³⁵. Już jednak ok. 2700-2600 przed Chr. struktury osadnicze ludności kultury amfor kulistych ulegają osłabieniu. W tym samym czasie zanikają też ślady po kulturze pucharów lejkowatych na Wołyniu i kulturze trypolskiej w strefie lasostepu. Najprawdopodobniej jeszcze przez pewien czas trwa stepowy odłam kultury trypolskiej (grupa Usatowo)³⁶, lecz wskutek orientacji na równoleżnikowe powiązania kulturowe (step – rejony naddunajskie) zasadniczo nie wywiera on wpływu na to, co się dzieje w strefie pogranicza.

Od ok. 2800 przed Chr. na obszarze o długiej tradycji ścisłych związków ze społecznościami dorzecza Wisły, a mianowicie w górnym Naddniestrzu, mamy do czynienia z obecnością przedstawicieli wczesnej fazy kultury ceramiki sznurowej. Jej śladami są przede wszystkim kurhany kryjące groby pojedynczych osobników. Sądzi się, że tereny te wespół z obszarami znad górnej Wisły i jej dopływów były penetrowane przez te same grupy ludności wczesnosznurowej. Przez długi czas penetracje te nie przekraczały zasadniczo międzyrzecza dopływów Dniestru – Gniłej i Złotej Lipy³⁷. Dalej na wschód i północ rozciągała się w tym czasie ekumena społeczności kultury amfor kulistych. Granica ta została przekroczona prawdopodobnie ok. 2600-2500 przed Chr. Następnie doszło do maksymalnego powiększenia terytoriów penetrowanych przez ludność kultury ceramiki sznurowej (po

³⁴ B. Józwiak, *Spoločności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*, Poznań 2003.

³⁵ M. Szmyt, *Between...*, s. 42-44; V. Mihailescu-Birliba, M. Szmyt, *Radiocarbon Chronology of the Moldavian (Siret) Subgroup of the Globular Amphora Culture*, w: A. Koško (red.), *The Foundations of Radiocarbon...*, s. 82-112.

³⁶ M. Szmyt, I.T. Chernyakov, *Radiocarbon Chronology of „Akkiembetskiy Kurgan”. A Preliminary Report*, w: A. Koško (red.), *The Foundations of Radiocarbon Chronology of Cultures between the Vistula and Dnieper in 3150-1850 BC, Baltic-Pontic Studies*, t. 7, Poznań 1999, s. 196-202.

³⁷ J. Machnik, *Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru*, „Sprawozdania Archeologiczne” t. 50, 1998, s. 13-29.

Zbrucz na wschodzie). Zajęty został Wołyń, na którym jednak ocalały niewielkie enklawy kultury amfor kulistych, a część ludności tej ostatniej mogła zostać włączona w obręb społeczności „sznurowych”. Na terenie tym możemy obserwować później w miarę pełny cykl przekształceń społeczno-gospodarczych, wiodący do ukształtowania się lokalnych struktur epoki brązu (wchodzących w skład episznurowego kręgu przykarpackiego³⁸).

Trudniej odnieść się do ewentualnej obecności migrantów z kręgu wczesnej kultury ceramiki sznurowej na południowo-wschodnich pobrzeżach Bałtyku. Wprawdzie większość badaczy przyjmuje, iż w początkach III tys. przed Chr. pojawiły się tam grupy wspomnianej ludności³⁹, lecz krytyczna analiza źródeł wskazuje na dyskusyjność tej hipotezy⁴⁰. Nad Bałtykiem pojawiają się natomiast liczne późniejsze chronologicznie elementy, charakterystyczne zarówno dla całego kręgu kultur z ceramiką sznurową, jak i dla jego poszczególnych składowych. Funkcjonują one tu jednak już na innej zasadzie, a mianowicie w ramach kultury rzucewskiej (przymorskiej)⁴¹. O jej specyfice decyduje łączenie różnych wzorców kulturowych, zaczerpniętych głównie z kultury ceramiki sznurowej, kultury amfor kulistych i kultury narwskiej, przekształcanych w swoistą jakość. Ludność ta kontynuowała wcześniejsze tradycje wyspecjalizowanej gospodarki przyswajającej (rybołówstwo i polowanie na ssaki morskie), wzbogacając je jednak o chów zwierząt i uprawę ziemi⁴². Umożliwiało to stabilizację sieci osadniczej i zakładanie stosunkowo trwałych osiedli na terenach nadmorskich nad akwenami śródlądowymi. Silnie rozwinięte było przetwórstwo bursztynu⁴³.

Natomiast w strefie leśnej pogranicza ślady pobytu ludności „sznurowej” są najlepiej znane z basenu Prypeci i Niemna⁴⁴. Trudno na razie określić ich ramy

³⁸ S. Kadrow, J. Machnik, *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, Kraków 1997, s. 139-145.

³⁹ Np. I. Loze, *Some Remarks about Northern Indo-Europeans in the Process of Forming of the Balts*, w: K. Jones-Bley, M.E. Huld (red.), *The Indo-Europeanization of Northern Europe*, Washington 1996, s. 59-77.

⁴⁰ J. Czebreszuk, M. Szmyt, *Chronology of Central-European Influences within the Western Part of the Forest Zone during the 3rd Millennium BC*, w: *Problemy chronologii i etnokulturowych wzajemności w neolite Ewrazji*, Sankt-Peterburg 2004, s. 168-181; J. Czebreszuk, *Z zachodu na wschód i ze wschodu na zachód: „kultury pucharowe” i ugrupowania leśno-wschodnioeuropejskie na przełomie epok neolitu i brązu*, w: A. Koško, A. Kalečyc (red.), *Wspólnota...*, s. 119-136.

⁴¹ Np. R. Rimantiene, *Die Hafküstenkultur in Litauen*, w: M. Buchvaldek, Ch. Strahm (Hrsg.), *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, *Praehistorica*, t. 19, Praha 1992, s. 301-305.

⁴² Np. D. Makowiecki, W. van Neer, *Fish remains from the Late Neolithic site of Rzucewo (Baltic Coast, Poland)*, *Archaeofauna*, t. 5, 1997, s. 111-119; A. Lasota-Moskalewska, *Animal Remains from the Neolithic Settlement at Rzucewo*, w: D. Król (red.), *The Built Environment of Coast Areas During the Stone Age*, Gdańsk 1997, s. 162-166.

⁴³ R.F. Mazurowski, *Amber Treatment Workshops of Rzucewo Culture in Żuławy*, „Przegląd Archeologiczny” t. 32, 1985 (1984), s. 5-60.

⁴⁴ M.M. Kryvalcevič, *Kultura paleskaj nuravoj keramiki*, w: *Archeologija Belarusi...*, s. 304-307.

chronologiczne. Pewne jest jednak, iż transmitowane na różne sposoby wzorce z kręgu kultury ceramiki sznurowej dotarły w głąb strefy leśnej, nad środkowy Dniepr, doprowadzając tam najpóźniej ok. 2700-2600 przed Chr. do powstania kultury środkowodnieprzańskiej, ugrupowania zaliczanego do kręgu „sznurowego”, ale o wyraźnie zaznaczonej specyfice regionalnej⁴⁵. Około 2550 przed Chr. część ludności „środkowodnieprzańskiej” podjęła wędrówkę na południowy wschód (przez Wołyni zajmowany jeszcze przez ugrupowania kultury amfor kulistych), docierając w dorzecze górny Bugu (Grzęda Sokalska)⁴⁶.

Między 2700 a 2600 przed Chr. (najpóźniej tuż po 2600 przed Chr.) rozpoczynają się coraz bardziej aktywne penetracje strefy lasostepu przez stepową ludność kultury jamowej. Stosunkowo szybko zajmuje ona południową część środkowego Naddnieprza, gdzie dochodzi do bezpośrednich relacji z ludnością wołyńskiej grupy kultury amfor kulistych⁴⁷. Później społeczności kultury jamowej pojawiają się także nad Dniestrem i Prutem nawiązując kontakty z sereckim ugrupowaniem kultury amfor kulistych. Tymczasem w stepowej części prawobrzeżnego Naddnieprza pojawiają się grupy ludności kultury katakumbowej.

POGRANICZE OK. 2400-2300 PRZED CHR.

Struktury osadnicze ludności kultury amfor kulistych na Wołyniu, Podolu i Wyżynie Mołdawskiej funkcjonowały co najmniej do 2400-2300 przed Chr. Ich schyłek wiąże się z nasileniem penetracji lasostepu z dwóch kierunków: od południowego wschodu przez ludność kultury jamowej, a od zachodu przez społeczności kultury ceramiki sznurowej. Procesy te wywołują odwrót – już od ok. 2500 przed Chr. – części populacji kultury amfor kulistych na tereny dorzecza Wisły⁴⁸. Ostateczny zanik kultury amfor kulistych był zapewne procesem długotrwałym i – jak świadczą wyraźne nawiązania do tradycji „amforowej” w kulturze społeczności Wołynia z wczesnej epoki brązu⁴⁹ – mógł sięgać nawet ostatniej ćwierci III tys. przed Chr.

Późny okres rozwoju kultury ceramiki sznurowej znamionuje jej ekspansja na północ (Kotlina Nadbużańska), wschód (Podole po linię rzeki Zbrucz) i południowy

⁴⁵ I.I. Artemenko, *Srednedneprowskaja kultura*, w: *Archeologija USSR...*, s. 364-375; E.G. Kalečyc, M.M. Kryvalcevič, *Srednedniaprouskaja kultura*, w: *Archeologija Belarusi...*, s. 291-304.

⁴⁶ J. Machnik, *An Interrupted Process of Cultural Integration between the Upper Bug, Vistula and Dniester Rivers in the Early Second Half of the Third Millennium BC (In Light of Taxonomic and Chronological Analyses of Grave Assemblages on Grzęda Sokalska)*, w: A. Koško (red.), *The Foundations of Radiocarbon...*, s. 212-240.

⁴⁷ M. Szmyt, *In the Far Reaches of Two Worlds. On the study of contacts between the societies of the Globular Amphora and Yamnaya cultures*, w: S. Kadrow (red.), *A Turning...*, s. 443-466.

⁴⁸ M. Szmyt, *Between...*, s. 204.

⁴⁹ S. Kadrow, J. Machnik, *op. cit.*, s. 118.

wschód (Podkarpacie po rejon Halicza)⁵⁰. Na południu nieunikniony był styk z kulturą jamową. Efektem tego, a także wcześniejszych związków z kulturą amfor kulistych oraz powiązań ze społecznościami zamieszkującymi Kotlinę Karpacką, był swoisty charakter grupy dnieszczańskiej kultury jamowej oraz jeszcze większa oryginalność schyłkowego ugrupowania tej kultury określanego mianem grupy budżackiej⁵¹.

W kręgu kultury ceramiki sznurowej zachodzą istotne zmiany, będące wynikiem przede wszystkim przeobrażeń społeczno-gospodarczych, najpełniej przedstawionych dla strefy małopolsko-wołyńskiej i circumbałtyckiej⁵². Polegają one na ostatecznym przełamaniu modelu „sznurowego”, czego efektem jest kształtowanie się bardziej stabilnych struktur osadniczych i zrównoważonej gospodarki rolniczo-hodowlanej. Znamionuje to już początki epoki brązu.

Natomiast w strefie leśnej nadal rozprzestrzeniają się wzorce kultury ceramiki sznurowej, a główną rolę odgrywają dwa ugrupowania: kultura środkowodnieprzańska oraz przymorska (rzucewska). Nad środkową Wołgą formuje się kultura fatianowska, a nad górą Dźwiną – północnobiałoruska⁵³. Stopień przekształcenia różnokulturowych elementów jest w nich na tyle duży, iż geneza obu jednostek jest wciąż przedmiotem dyskusji. W ramach całego kręgu „sznurowego” są one uznawane za najpóźniejsze, funkcjonują bowiem jeszcze w I połowie II tys. przed Chr.

POGRANICZE OK. 2100-2000 PRZED CHR

U schyłku III tys. przed Chr. w północnej części pogranicza brak jest symptomów jakichkolwiek decydujących zmian. Dojdzie do nich w początkach następnego tysiąclecia, wraz z kształtowaniem się wschodnich członów kręgu trzcinieckiego⁵⁴.

Na zachodnim Wołyniu i Podolu rozwija się osadnictwo społeczności wczesnej epoki brązu (zaliczanych do kultury mierzanowickiej). Na Wyżynie Wołyńskiej

⁵⁰ J. Machnik, *Stosunki kulturowe w Europie środkowowschodniej na przełomie neolitu i epoki brązu (wybór zagadnień)*, w: J. Gurba (red.), *Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej*, Lublin 1991, s. 13-22.

⁵¹ Por. charakterystykę: V.A. Dergačev, *Moldavja i sosednie territorii v epochu bronzy*, Kišinev 1986.

⁵² S. Kadrow, *Gospodarka i społeczeństwo. Wczesny okres epoki brązu w Małopolsce*, Kraków 1995, s. 109-118; J. Czebreszuk, *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*, Poznań 1996, s. 93-147.

⁵³ D.A. Krainov, *Fatjanovskaja kultura*, w: *Epoka bronzy lesnoj polosy SSSR*, Moskwa 1987, s. 58-76; M. M. Čarniauskij, *Paunočnabelaruskaja kultura*, w: *Archealogija Belarusi...*, s. 311-330.

⁵⁴ Zob. A. Koško, J. Czebreszuk (red.), *„Trzciniec” – system kulturowy czy interkulturowy proces?*, Poznań 1998, s. 411-429.

kumulujące się zmiany znajdą wyraz w powstaniu na przełomie tysiącleci kultury strzyżowskiej⁵⁵, w której obserwujemy reminiscencje znacznie starszych tradycji kultury amfor kulistych.

Definitywnie zmienia się krajobraz kulturowy na stepach. Przez pewien czas funkcjonują jeszcze enklawy ludności kultury jamowej (zwłaszcza w północno-zachodniej części Nadczarnomorza), lecz i one wkrótce zanikają. Społeczności kultury katakumbowej, o wyraźnie zaznaczonej ideologii związanej z wojną⁵⁶, opanowują prawie całe stepy, w tym i ich zachodnią część. Główne kierunki ich zainteresowania związane są ze stepami i rejonami przykawkaskimi, lecz pewne elementy ich instrumentarium (np. insygnia w formie buławek kanelurowanych) rozprzestrzeniają się także na terenie pogranicza⁵⁷. Rolę pasa transmisyjnego przejmują społeczności z wczesnej epoki brązu, lecz dzieje się to już w następnym tysiącleciu.

ABSTRACT

The article discusses the cultural situation within a broadly understood borderland of Western and Eastern Europe spanning the interfluvium of the Vistula and the Dnieper. The period selected for the study, i.e. the 3rd millennium B.C. was characterized, in the light of current knowledge, by varied forms of cultural contacts that brought together the societies of the Western and Eastern European cultural realm. The socio-cultural transformations that took place in those times resulted at the end of the 3rd millennium B.C. in a new landscape of this cultural borderland.

⁵⁵ S. Kadrow, J. Machnik, *op. cit.*, s. 139-149.

⁵⁶ V.I. Klochko, S.Z. Pustovalov, *The Warfare of the Northern Pontic Steppe – Forest-Steppe Pastoral Societies: 2750-2000 BC (Catacomb culture)*, w: A. Koško (red.), *Nomadism and Pastoralism in the Circle of Baltic-Pontic Early Agrarian Cultures: 5000-1650 BC*, *Baltic-Pontic Studies*, t. 2, Poznań 1994, s. 196-215.

⁵⁷ A. Koško, *Fluted Maces In Cultural Systems of the Borderland of Eastern and Western Europe: 2350-800 BC. Taxonomy, Genesis, Functions*, w: A. Koško (red.), *Fluted Maces in the System of Long-Distance Exchange Trails of the Bronze Age: 2350-800 BC*, *Baltic-Pontic Studies*, t. 11, Poznań 2002, s. 31-81.